

ANUARIO DEL SEMINARIO DE FILOLOGÍA VASCA «JULIO DE URQUIJO»

International Journal of Basque Linguistics and Philology

XLV-1

2011

Gipuzkoako Foru Aldundia
Diputación Foral de Gipuzkoa

Universidad del País Vasco
Euskal Herriko Unibertsitatea

© “Julio Urkixo” Euskal Filologia Mintegi-Institutua / Instituto-Seminario de Filología Vasca «Julio de Urquijo»

ISSN.: 0582-6152. Depósito legal / Lege gordailua: S.S.-400/1967

ENARAK, ELAIK ETA TESTUINGURUAREN GARRANTZIA¹

Borja Ariztimuño & Ander Egurtzegi

Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea

Laburpena

Artikulu honetan Mitxelena (1961) proposaturiko etimologia bat berrartzen da ikuspuntu kritiko batetik. Berreraiketa lanean argudio fonologikoak arduraz erabiltzearen beharraz oharturik eta aitzineuskararen silabalerro egituraz dugun ezagutza handiagoaz baliaturik etimologia zehatzago bat proposatu nahi da enara/elai bikotearentzat. Oraingo honetan, testuinguru fonologiko ezagun bati garrantzia handiagoa ematen zaio berreraikitako konstruktoen aurka. Honekin batera, aldaeren banaketa dialektologiko orokorra eta hainbat autorek aurkeztutako beste zenbait etimologia proposamen aipatuko dira.

Abstract

This paper revisits an etymology first proposed by Mitxelena (1961) from a critical standpoint. Being aware of the necessity of a careful use of the phonological argumentation in reconstructive work and profiting our greater knowledge of the syllable/root structure of the Proto-Basque, we aim to propose a more accurate etymology for the enara/elai doublet. In this case, we prioritize the known phonological context to any hypothesized construct. In addition to this, we give account of the general dialectal distribution as well as some other proposals made by previous authors.

*«...they became obvious only once posed;
but before the fact neither the solution
nor the problem was evident.»
(Watkins 1991: 174)*

1. Etimologia batek ez du zertan betirako iraun. Etimologiek, beste hainbat gauzak bezala, aurrera egiteko balio digute, eta aurrerago gaudenean, panorama zabalago bat ikusteko gai garela, etimologia zaharrak hobetu edo zorrozteko aukera aprobetxatu behar dugu (ik. Watkins 1991). Koldo Mitxelena dioskunez,

¹ Lan honek Eusko Jaurlaritzaren finantziarioa jaso du, ikertzaileen prestakuntza eta hobekuntza programaren bidez [BFI 2009-236 eta BFI 2010-385], Eusko Jaurlaritzaren «Lingüística histórica e historia de la lengua vasca» [GIC10/83, IT486-10] talde kontsolidatuarekin, MINECO-ren «Monumenta Linguae Vasconum (IV): Textos Arcaicos Vascos y Euskera Antigu» [FFI2012-37696] proiektuarekin, eta UPV/EHU-ren UFI-11/14-rekin batera.

A mi modo de ver, hoy puede avanzarse de dos maneras sobre los resultados anteriores: 1) utilizando de una manera más exhaustiva los testimonios disponibles; y 2) aplicando más consecuentemente el método comparativo. (Mitzelena 1961: 13)²

eta, beraz, etimologia ustez onak, alde batera utz daitezke hobe bat lortzen denean edo, gure kasuan bezala, osa edo zuzen daitezke berreraiketa-teoriak aurrera egiten duen heinean.

2. Esanahi bera duten izenburuko bi hitz horien arteko erlazioa agerikoa irudi dakigukeen arren, Mitxelenari zor diogu hitz hauek modu etimologikoki egoki batean lotu izana. Izan ere, hark *enara* eta *elai*-ren protoforma biak (**eNala* eta **eLana*, hurrenez hurren) hitz bakar batetik datozela proposatu zuen, aldaera bata bestetik bi metatesiren bitartez erator zitekeela argudiatuz:

(...) no habría la menor dificultad en admitir que **eLana* y **eNala* sean variantes de una misma base. Se habrá producido una doble metátesis: no sólo han cambiado mutuamente de lugar la nasal y la lateral, sino que además han trocado su cualidad, pasando la lene a fuerte y viceversa. (Mitzelena 1961: 326)

Hala ere, bi metatesi horiek oso tankera ezberdinekoak direla zehaztu beharra dago. Horietako bat bigarren eta hirugarren silaben ekineko /l/ eta /n/ ozenen arteko lekualdaketa dugu, euskararen historian adibide zenbaitek lekukotzen duten metatesi elkarkaria, hain zuzen ere (cf. *labana* < *nabala* edota *inulabar* < *ilunabar* esaterako, ik. Egurtzegi 2011 honi buruz). Bigarrena, euskaraz beste adibidetan aurkitzen ez dugun *fortitio* ezaugarriaren metatesia da, zeinaren arabera etimologikoki *fortis* zen segmentu bat *lenis* egiten den, *lenis* zen beste bat *fortis* bilakatzearekin batera.

Mitxelenak, beraz, metatesi bikoitza proposatzen du *hirundo* generoko hegazti honen euskal izenaren aldaera ezberdinak lotu ahal izateko.

Erretereriako hizkuntzalariak *fortitio*-metatesiaren hipotesian oinarrituriko proposamenean bokalarteko kokapenak bazka ditzakeen lau hots aldaketa ezberdinekin jokatzen du hitzaren aldaerak lotzeko, /N/ > /n/, /n/ > /h/, /L/ > /l/ eta /l/ > /r/ aldaketak bokalarteko testuinguruan gertatzen baitira (Mitzelena 1961: §15 eta §16). Mitxelenak proposaturiko berreraiketa, ondorioz, honakoa izango litzateke:

(1) *enara* : *elaia* < **eNala* : **eLana*

a) (**eNala* > **enaLa* >) **eLana* > **eLaba* > **elaa* > *elae* > *elai*³

b) (**eLana* > **elaNa* >) **eNala* > **eNara* > *enara*

² Nahiz eta ez duen hain modu argian zerrendatzen, berreraiketan aurrera egiteko beste hiru arrazoi edo aukera aipatzen ditu: hizkuntzaren ahaideak ediretea, datu berriak aurkitzea eta metodo berriak sortu edo badirenak hobetzea (Mitzelena 1964: 196 edota 1988: 73). Horrek guztiak berreraiketarako aldatzera garamatzaten Mary R. Haas-ek (1969: 46-51) zerrendaturiko arrazoiak dakarzkigu gogora (zeinetarik guk lehendabizikoa, eta hein batean hirugarrena, darabilgun):

(1) A new interpretation of the material on hand.

(2) The discovery of a new daughter language.

(3) Evidence from old loanwords.

(4) The comparison of one protolanguage with another.

³ *****belai*** bezalako formarik aurkitzen ez dela aipa liteke, baina ohartzeko irakurlerai *elai*-ren tan-kerako formak mendebaldeko hizkeretan baino ez direla aurkitu.

Berreraikitako protoformak lotzeko, beraz, parentesi arteko *fortis-lenis* ezaugarri-metatesi eta metatesi elkarkari taldeetako bat beharrezkoa da, horiek zeinahi hurrenkeratan gertaturik ere. Baina, esan bezala, silaba ekineko /l/ eta /n/-ren arteko metatesi elkarkaria euskaraz emankorra izan dela esan dezakegun arren, ez daukagu bigarren prozesuaren antzera *fortitioa* mugiaraziko lukeen beste ezaugarri metatesiren baten berririk euskararen baitan⁴.

3. Esanak esan, bigarren metatesi hori ekidin dezakegula zehaztu nahi dugu, bilakabidea beste ikuspuntu batetik begiratzen badugu. Azpimarragarria den lehendabiziko gauza gorago aurreratu dugu dagoeneko, hau da, Mitxelenak berreraikitzen dituen aldaketa guztiak bokalen artean kokaturiko kontsonante ozenei gertatzen zaizkiela, ondorioz testuinguruaren menpekoak direla. Bigarrena, «egiazko» aldaketa guztiak (*i.e.* ahoskatze modua eraldatzen dutenak eta ez luzera edo «indarra») hirugarren silabaren ekinean kokaturiko bigarren kontsonanteari dagozkiola, lehenengo kontsonanteak luzera edo «indar» egokitzapen bat baino jasaten ez duela:

- (2) a) **eNala* > *enara*
 b) **eLana* > **elaba* > *elai*

Berez, bigarren silabako kontsonanteak bere izaera mantentzea baino ez dugu behar, eta hori bokalen artean sinplifikatuko den segmentu gogor baten bidez lortzen du Mitxelenak. Baina helburu berbera lor genezake berreraikitako bokal arteko testuingurua beste batez aldaturik, hots, delako hotsa bi bokalen artean berreraiki ordez bokal eta kontsonante banaren artean izan zela pentsatzen badugu (kontsonante taldeak ziren, hain zuzen ere, Mitxelenak *fortis* hotsentzat markaturiko jatorrietako bat; cf. 1961: 229 eta §18 (berezi §18.11)). Testuinguruaren aldaketa horri esker, era berean, ezaugarri metatesiaren beharrik ez genuke izango, bigarren silabako ekineko kontsonantea ez litzatekeelako besterik gabe aldatuko, bietako edozein dela ere. Aipatu segmentu kontsonantiko hori lehendabiziko silabaren kodan (edo, agian, bigarrenaren ekinean)⁵ kokatu behar litzateke, berori /l/ eta /n/-ren arteko metatesi elkarkariaren ostean eta behin bokalarteko prozesuak agortuta galduko zelarik:

- (3) **eC.nala* | **eC.lana*
 a) (**eCnala* >) **eClana* > **eClaha* > **eClaa* > **eClae* > **eClai* > *elai*
 b) (**eClana* >) **eCnala* > **eCnara* > **eCnara* > *enara*

Honen bidez, **eC.nala*-tik **eC.lana*-ra (edo alderantziz, **eC.lana*-tik **eC.nala*-ra) doan metatesi elkarkaria baino ez dugu berreraiki behar. Esan bezala, segmentu horren sinkopak berantiarra behar zuen izan, bokal arteko aldaketak galaraziko bazituen. Metatesi elkarkaria gerta dadin, segmentu hori lehendabiziko silaban berreraiki

⁴ Euskararen baitan diogu, zeren eta munduko beste hizkuntza batzuetan nahiko arrunta izan baitaiteke luze-labur ezaugarrien metatesia (bokalen luzera metatesia kasu), ez hala ordea indarrarena (cf. Egurtzegi 2011).

⁵ Honakoa hasperena balitz, cf. Lakarra 2010.

behar dugu⁶ eta horrek oso aukera gutxi uzten dizkigu segmentuaren izaerari dagokionez, txistukari edo ozen bat baino ezin dezakegulako kokapen horretan berreraiki euskal silaba egituraren eta fonotaktikaren arabera. Ozen aurreko txistukariak hain urriak (eta, bide batez, modernoak) izanik, ozen baten alde egingo dugu, eta horien artean dardarkaria nahiago. Izan ere, bata bestearen osteko /n/ eta /l/ ozenek osa ditzaketen taldeak (*i.e.* /n.l/ eta /l.n/) ez dirudi behar beste denbora mantenduko ziratekeenik, ez eta euskaraz bereziki ezagunak direnik. /r.l/ eta /r.n/ ordea, askoz ere hedatuagoak dauden taldeak dira. Honenbestez, (4)n zehazten den hurrengo berre-raiketa proposatzen dugu:

- (4) *ernala / *erlana (*eNala / *eLana-ren ordezt)
 a) (*ernala >) *erlana > *erlaha > *erlaa > *erlae > erlai > elai
 b) (*erlana >) *ernala > *ernara > ernara > enara

Orotariko Euskal Hiztegiari (Mitxelena 1987) begiratu ostean, bai *ernara* eta baita *erlai* ere aurki daitezkeela ikus dezakegu, biak ala biak bizkaieraren eremuan. Horrek silaba kodako /r/-ren alde behin betiko egiteko aukera emateaz gain, aldaera hauetatik izartxoak kentzeko aukera ematen digu —dagoeneko (4)n egin dugun moduan—, hots, (3)n espero genuen baino pausu bat lehenago.

4. Puntu honetara iritsirik, alde batetik, kontsonantismoa finkatu eta, bestetik, bokalismoak aurkezten dituen zailtasunak aurkeztuko ditugu. Lehendabizikoari dagokionez, esan beharra dugu Mitxelenak nahiko argi utzi zuela berak zein aldaeraren alde egingen zuen (eta guk onartuko dugu), nahiz eta ez zuen esplizituki zergatirik azaldu (baina pentsatzekoa da hedaturagatik izan zela, jakin baitzekien *elai*-ren modukoak bizkaieran (ez osoan halere) direla, guk onartzen dugun metatesi bakarra (ozenen artekoa) dialektalki mugatuz):

*Lo que recomienda para elae la segunda reconstrucción [justu aurretik aipatu duen *eNala] es que no habría la menor dificultad de admitir que *eLana y *eNala sean variantes de una misma base. (Mitxelena 1961: 326; letra etzana geurea da)*

Kontsonanteak alde batera utzita, bokalismoak ugaritasun iluna erakusten duela azpimarratu behar da, nahiz eta Mitxelenak (bestelako azalpenik eman gabe) *eCaCa* egitura hobetsi zuen protoformarako. Aldaeren ezaugarri bereizgarrienak hartu (hasierako bokala, -rC- bai ala ez eta *nVl ala *lVn) eta herriz herri nola gauzatzen diren behatuz gero ondoko emaitzak lortuko ditugu⁷:

⁶ Izan ere, bigarren silabaren ekineko segmentu bat berreraikiko bagenu ozena lehendabiziko silabaren kodara mugituko genuke, horren ondorioz metatesi elkarkaria galaraziz, parte hartuko luketen bi segmentuak ez liritekeelako silabaren gune berean egongo. Hasperena, honenbestez, ekuaziotik kanpo geratuko litzateke.

⁷ Hemengo bi mapak *OEH* eta *EHH*ako (Euskaltzaindia 2008) datuetan oinarriturik osatu ditugu, Barasoaindarraren (2007) irudiaren gainean.

(5) i. Hasierako bokala⁸:

1. mapa

ii. *-rC-* bai ala ez + **IVn* vs **nVI*⁹:

2. mapa

Amaierako bokal konbinaketa guztiak, berriz, asimilazio zein metatesi arruntren bidez lor litezke eta, beraz, badirudi jatorrian bokal ezberdinak proposatzea dela ekonomikoena, hots, *-eCa* edo *-aCe*, baina horietan lehenengoa denez hedatuena horren alde egingo dugu¹⁰. Hasierarako, berriz, pentsa genezake *e-* : *i-* dela egiazki alternantzia bakarra, ekialdeko formetako *a-* beste zerbaiten arrasto dela (adibidez **ga(u)-inara* edo **basa-inara* moduko konposatuetatiko mozketak “oker” baten ondorio),¹¹ baina ezin dugu ziurtatu. Dena dela, *e-* : *i-* alternantziatan bigarrena izan ohi da

⁸ Alde batetik, *<e->* lemairen barruan sartu ditugu *<i->* eta *<a(i)->* ez diren guztiak, hots, baita mapan irudikatu nahi diren aldaerekin erlazio etimologikorik ez dutenak ere. Horrek *<e->*-ren hedadura apur bat puztu lezake, bereziki Nafarroa Garaiko zenbait eremutan. Bestetik, Gipuzkoan geratu diren *<i->* lemairen “uhartexoak” *txi-* hasiera duten aldaera batzuei dagozkie, inguruan *txe-* dunak ere izaki.

⁹ Hots, *erlai* zein *ernara* motakoa den (beltzez) eta Mitxelenaren **eLana*-ri ala **eNala*-ri legokiokeen.

¹⁰ Ez dugu hemen kontuan hartu *kiñuri* aldaera zaraitzuarra, baina, aipatzekoa da Mitxelenak zer esan zuen hasierako kontsonanteari buruz:

no se sabe, p. ej., si el sal. *kiñuri* ‘vencejo, golondrina’ es conservador o innovador en relación a *ainhara*, *enara*, etc. de los demás dialectos, aunque lo segundo parece más probable. (Mitxelena 1961: 252)

Nahiz eta aurrerago, lausoago, hauxe dioen:

la variante salacena *kiñuri* (en Azkue) no constituye sino un indicio muy pobre de una antigua oclusiva inicial de la que no ha quedado otro rastro (1961/77: 326)

¹¹ Honekin batera, ekialdeko hizkeretako *ainhara* moduko formak interesgarriak dira. Izan ere, bokalismoan ikusten dena material berriaz gain, hasperena ere berrikuntzatat jo behar dugu. Honentzako bi sorburu ezberdin pentsa daitezke: hasperena material morfologiko berriarekin etorritakoa izatea, edo, halakorik posible bada, ozenaren ostein gehiturikoa izatea. Gogoan izan behar da **ernalal*/**erlana* bezalako egitura batean ez dela hasperenarentzako lekurik bigarren silaban.

zaharrena (*bertute* : *birtute* < **virtute(m)*, *ageri* : *agiri* < **-iri* atzizkiaz, *negar* : *nigar*, etab.) eta ez dago arrazoirik honetan ere huraxe ez denik pentsatzeko. Beraz:

(6) a) **irnela* > **ernela* > **ernala* > **erlana*...

5. Honenbestez, **irnela* moduko zerbait proposatu dugu egungo aldaeren protoforma gisa. Forma hau euskal jatorrizko hitzat hartzeko ditugun zailtasunak, hots, aitzineuskaratik (AE) zuzenean erro soil bezala eratorria izateko dituenak azaltzea komenigarria izan daiteke orain:

(7) i - Kontsonante talde bat (-*rn*-).
 ii - Bokala hasieran (*i*-) eta amaieran (-*a*).
 iii - Hiru silaba.

Hala, AEko CVC erro egitura kontuan harturik (Lakarra 1995, 2009), hitz konposatu/eratorri baten edo mailegu baten aurrean gaudela pentsatu behar dugu. Lehendabiziko aukerari jarraiki *(C)*ir-nel-a* besterik ezin genuke berreraiki hasiera batean, eta horko *(C)*ir*, **nel* zein **-a* bestelako etimologiatan ezagutzen ez ditugunez (-*a* ez baita artikulua, cf. *elae-enara*), garesti begitantzen zaigu horiek protoforma bakarra azaltzeko erabiltzea; horrez gain, onartu beharko genuke -*rn*- taldea bere horretan mantendu dela AEtik; *ergo*, hitz honek mailegu izateko aukera guztiak ditu.

6. Dagoeneko gure hasierako asmoak (testuinguru fonologikoari merezi duen garrantzia eman eta Mitxelenaren metatesi bikoitza berrinterpretatuz horrek erakusten zituen bitxitasun eta zailtasunak desagitea, eta eskura ditugun datu guztiak kontuan hartuz haren berreraiketa egokitzea) aski bete baditugu ere, zilegi bekigu geure etimologialari sena bururaino eramatea.

Hitzaren mailegu jatorria zalantzarik gabe onartzuz, euskarak inguruan izan dituen hizkuntzei so egitea besterik ez zaigu gelditzen. Horretarako Joan Coromines hizkuntzalari katalan ezagunaren hiztegi orobat ezagunetara jotzen badugu (Coromines & Pascual 1980-1991, Coromines 1980-1991) ondoko informazio hau lor dezakegu: gaztelaniazko *golondrina* latindar *hirundo*-tik dator (*erundo* jada VI-VII. mendean) **eróndene* forma baten bitartez; mozarabeko *gondorina* zaharrak **endorina* zukeen oinarrian (eta horrek < **erondina*; *erundina* dokumentatua dago), eta aragoierazko *engolondrina* halako baten eta gaztelaniazko formaren nahastetik letorke; okzitanieraz *ironda* dugu (eta *arendola* (**arondela* batetik, agidanez) besteak beste); frantsesez berez *aronde(lle)* zen, baina Errenazimentutik aurrera *hiron-delle* (latinezko formara hurbiltzarren, nonbait); eta Araban *arandela* dugu (Coromines & Pascual 1980-1991, III. liburukia: 165-166). Urrunago joanda, katalanez, *oreneta* (**eroneta* < **hirunditta*), *oronella* (< **eronella* < **hirundëlla*) eta beste hainbat aldaera (esaterako *orenola* < **hiründüla*) ditugu (Coromines 1980-1991, III. liburukia: 105-109). Beraz:

(8) lat. *hüründ-* + atzizki txikigarria > errom. *erundina*, *arandela*, *arendola*, *ironda*, *aronde(lle)*, *oreneta*, *oronella*, *orenola*...

Hots, *i/-e*- hasieran (*a*-k dardarkariaren aurreko *e*-tik datozela esan dezakegu, Corominesek frantsesari buruz bederen hori baitio), kontsonantismoan *VrVn(d)VI(l)V*

(akabuko kontsonantea *t* edo *n* ere izan daiteke erabilitako txikigarriaren arabera) eta, txikigarriekiko formetan betiere, *-i/eCa* amaieran. Orain, (6)ko proposamena erromantzeetako formek erakusten digutenarekin alderatuz gero (gure kasurako *-ella* txikigarriarekikoez),

$$(9) \quad *irnela : \quad ilerVn(d)el(l)a$$

ia erabateko egokitasuna dutela ikus dezakegu. Alde batetik, arestian aipatu *-rn*-kontsonante taldea «berria» bada, sinkopa baten ondorio, adibidez, beranduago arte iraun izana justifika dezakegu, bestelako emaitza lortuz: **irVnela*. Hala, kontsonante taldearena «konpontzen» dugu, baina silaba bat gehitu diogu hitzari, eta bokalarteko *-r-* zahar bat (*enara*-koa ez bezalakoa), maileguetara hurbilduaz.

Horrekin guztiarekin, euskarazko hitzarentzat latin arrunteko edo erromantze zahar batetik jatorria proposa daitekeela pentsatzen dugu, pare bat gertakari onartzuz gero: kontsonante bilkuraren asimilazioa edo soiltzea (**irVndéla* > **irVn(n)éla*) eta bigarren bokalaren sinkopa (> **irn(n)éla*), azentu-aurreko izateak eraginda (lehen, ziurrenik, hizkuntza emailean bertan gertaturikoa eta bigarrena euskarari, cf. esaterako *andre* < *andere* eta *esne* < *esene*).

7. Ondorio gisara, lantxo honetan erakutsi nahi izan dugu 1) euskal hitzen azterketa morfologiko (hitzaren zentzu zabalenean) eta fonologiko batek haien izaera indigena zein arrotza sala dezakeela, bereziki azken aukeraren alde (§5 eta §6); eta 2) testuinguru fonologikoak zer garrantzi handia duen berreraiketan eta, oro har, bilakabideen azalpenerako.

Post scriptum

Artikulua amaiturik genuela beste zenbait berreraiketa proposamen edo ahalegin idoro ditugu, hiru multzotan sailka genitzakeenak (guztiek maileguaren hipotesia darabilte).

Lehen (Izengabea 2009) bitxikeria gisa aipatu nahi genuke, ezen hark ere hemen aurkeztu dugun eta lehenago inork baliatu gabeak uste genituen *-r*-dun formak hartzen ditu Mitxelenaren proposamena zuzentzeko (egileak bere euskalkian *erlae* saileko aldaera erabiltzen omen du-eta). Alabaina, hizkuntza eskandinaboetako *svala*-rekin erkatu eta **esbala*/**esguala* (sic) > **esnala* > **ernala* bilakaera ematen du. Hizkuntza haietatik mailegutzaren egiantzekotasuna eta kronologia-arazoak alde batera utzirik ere, *-sb-/sgu-* > *-sn-* bilakabidearen adibiderik ez dugularik (*-sn-* > *-rn-* aldaketarako badira adibide batzuk, cf. Mitxelena 1961: §14.9) nekez onar genezake halakorik.

Bigarren proposamena (Morvan 2009-2011 eta Vidal 2011) frantsesean eta okzitanieran aurki ditzakegun *vanneau* eta *vanèl* (gaskoieraz *banera* omen) bezalako formetan oinarritzen da, Morvan-en kasuan haien jatorrian omen den zelterazko “*ainneal*, *vennal*” hartuta azken iturburutzat.

Azkenik, aipa daiteke McCone-k aitzineuskararako berak proposatzen duen **(w)aiNala* forma (2005: 409) irletako zelteraren **waNālā* edo **weNālā* (2005: 408) aitzin-formekin lotzen duela (cf. irl. zah. *fannall*, edo galesezko *gwennol*). Stifter-en ustez (2010), berriz, baliteke aitzin-hizkuntza biek hirugarren baten-gandik mailegatzeko hitz hori.

Bibliografia

- Coromines [Corominas], Joan, 1980-1991, *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana. Amb la col·laboració de Joseph Gulsoy i Max Cahner, i l'auxili tècnic de Carles Duarte i Àngel Satué*, Barcelona: Curial / La Caixa.
- & José Antonio Pascual, 1980-1991, *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*, Madrid: Gredos.
- Egurtzegi, Ander, 2011, «Euskal metatesiak: abiaburua haien ikerketarako», *ASJU* 45 [liburuki honetan].
- Euskaltzaindia, 2008, *Euskararen Herri Hizkeren Atlas (EHHA)*, Bilbo: Euskaltzaindia.
- Haas, Mary R., 1969, *The prehistory of languages*, The Hague: Mouton (Janua Linguarum, Minor, 57).
- Hualde, José Ignacio, Joseba A. Lakarra & R. L. Trask (arg.), 1995, *Towards a history of the Basque language*, Amsterdam: John Benjamins.
- Izengabea, 2009, «Enara & elai», *Basaurialdeko begaztiak. Txoriak izenetan*. Online: <http://txorizenak.blogspot.com/2009/11/enara-elaia.html> [kontsulta: 2011-08-01]
- Lakarra, Joseba A., 1995, «Reconstructing the pre-Proto-Basque root», in Hualde, Lakarra & Trask (arg.), 189-206.
- , 2009, «Forma canónica y cambios en la forma canónica en la prehistoria de la lengua vasca: hacia los orígenes del bisilabismo», *Acta Palaeohispanica X - Palaeohispanica* 9, 557-609.
- , 2010, «Adabakiak /h/-aren balio etimologikoaz», *ASJU* 43 [2009], 565-596.
- McCone, Kim, 2005, «Möglichlich nicht-indogermanische Elemente in den keltischen Sprachen und einige frühe Entlehnungen aus indogermanischen Nachbarsprachen», in G. Meiser and O. Hackstein (arg.), *Sprachkontakt und Sprachwandel. Akten der XI. Fachtagung der Indogermanischen Gesellschaft, 17.-23. September 2000, Halle an der Saale*, Wiesbaden, 395-435.
- Michelena [Mitxelena], Luis [Koldo], 1961 [1977], *Fonética histórica vasca*, Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia.
- , 1964, *Sobre el pasado de la lengua vasca*, Donostia: Auñamendi (SHLV-n berrargitaratua, 1-73).
- , 1987, *Orotariko Euskal Hiztegia - Diccionario general vasco*, Bilbo: Euskaltzaindia.
- , 1988, *Sobre historia de la lengua vasca*, Joseba A. Lakarra (arg.), (Anejos del *ASJU*, 10), Donostia: Diputación Foral de Guipúzcoa.
- Morvan, Michel, 2009-2011, *Diccionario etimológico vasco-español-francés / Dictionnaire étymologique basque-français-espagnol*. Online: <http://projetbabel.org/basque/diccionario.php?q=enara> [kontsulta: 2011-08-01].
- Stifter, David, 2010, «The invisible third. The Basque and Celtic words for “swallow”», *Ériu* 60, 145-157.
- Watkins, Calvert, 1991, «Etymologies, equations, and comparanda: Types and values, and criteria for judgment», in P. Baldi (arg.), *Patterns of Change Change of Patterns: Linguistic Change and Reconstruction Methodology*, Berlin & New York: Mouton de Gruyter, 167-181.

Baliabide elektronikoak

- Barasoaindarrá, 2007, «Euskal Herria municipalities», *Wikipedia.org*. Online: http://eu.wikipedia.org/wiki/Fitxategi:Euskal_Herria_municipalities.svg [kontsulta: 2011-02-16]